Руслан Пиріг

Російська еміграція в Українській Державі 1918 р.: до постановки наукової проблеми

У статті вперше в українській історіографії перебування російських громадян в Гетьманській державі 1918 р. розглядається як наукова проблема. Окреслені дослідницькі напрацювання та джерелознавчі можливості теми. Зроблена спроба визначення статусу прибулих в Україну росіян, висвітлено діяльність російських правоконсервативних сил, їх відносини з гетьманською владою.

В статье впервые в украинской историографии пребывание российских граждан в Гетманской державе 1918 г. рассматривается как научная проблема. Очерчены исследовательские наработки и источниковедческие возможности темы. Предпринята попытка определения статуса прибывших в Украину русских, освещается деятельность российских правоконсервативних сил, их отношения с гетманской властью.

In this article the first time in Ukrainian historiography presence of Russian citizens in the Hetmanat (1918) is regarded as a scientific problem. Out lines the research achievements and source materials possible topics. An attempt to determine the status of arrivals in the Russian Ukraine, highlights the work of Russian right-wing conservative forces and their relationship with the Hetman government.

Розпад Радянського Союзу, конституювання Російської Федерації як самостійної держави, руйнування ідеологічних догм викликали потужний інтерес до історичного минулого. Однією з найбільш суспільно запитуваних тем стала історія російської еміграції, російського зарубіжжя в цілому. Відомий вчений академік Ю. Поляков цілком слушно наголошував: «90-ті роки перетворили вивчення історії Російського зарубіжжя з бідної, вкрай політизованої, ледве-ледве кульгаючої частини історичної науки в багато документований, динамічний, одним словом, процвітаючий напрямок»[1].

За останні два десятиліття в Російській Федерації даній проблематиці присвячені тисячі праць — від фундаментальних досліджень до публіцистичних заміток. Склалися наукові школи російського емігрантознавства академіка Ю. Полякова (РАН) і академіка Ю. Пивовара (МДУ–РДГУ). Практично у всіх великих вузівських центрах існують осередки вивчення російського зарубіжжя. Безперечно, найкраще бібліометричним характеристикам піддаються дисертації. У 1990–1999 рр. у різних галузях гуманітаристики з цієї теми було захищено 248 робіт[2]. Щодо суто історичних праць, то станом на 2003 р. з 137 дисертацій істориків, захищених по емігрантській тематиці, 24 — докторські[3]. З'явилося узагальнююче дослідження російської еміграції 1917–1939 рр. як історичного феномена і цілісного явища[4]. Географія вказаних праць (Єкатеринбург, Архангельськ, Тверь) свідчить про перспективу появи регіональних дослідницьких центрів історії російського зарубіжжя.

Ознайомлення з історіографією та бібліографією проблеми дозволяє стверджувати: 1) найповніше висвітлена так звана перша «хвиля» еміграції, інспірована революцією і громадянською війною, яка датується 1917–1922 рр. — як процес і 1917–1939 рр. — як явище; 2) дослідженнями різного рівня охоплені всі континенти і країни масового перебування емігрантів з Росії. Водночас слід відзначити, що серед них не виявлено жодної спеціальної праці присвяченої масовому перебуванню російських військових і цивільних осіб у 1918 р. в Україні. На нашу думку, така «неувага» російських дослідників до цієї теми має, принаймні, дві причини: перша — складнощі джерелознавчого плану; друга — несприйняття гетьманату П. Скоропадського як самостійної держави.

Не дивлячись на масовість явища, владні структури ні більшовицької Росії, ні Української Держави достатньо не контролювали процес переміщення російських громадян, тому офіційні документи з цієї теми майже відсутні. Лише окремі відомості містять протоколи засідань Ради Міністрів гетьманату, на яких постійно ухвалювалися рішення про призначення вищих державних посадовців. Серед них було чимало втікачів з Росії.

Однак становище кожної з цих осіб потребує додаткової ідентифікації.

Тому основними тематичними джерелами виступають матеріали особового походження — мемуари, щоденники, записки, листування. Насамперед, це спогади відомих політичних і військових діячів, які у 1918 р. перебували на території України (П. Врангель, В. Гурко, О. Лукомський, Г. Лейхтенбергський, П. Мілюков, В. М'якотін та інші)[5]. Вони досить точно вказують причини та масштабність стихійного переміщення до України російських громадян, спрямованість політичної та військово — організаційної діяльності. Вже більш суб'єктивними були їхні оцінки державного статусу України, характеру відносин з Німеччиною, особи П. Скоропадського тощо.

Хоч генерал А. Денікін не був у 1918 р. в Україні, проте завдяки зусиллям розвідувальної мережі «Азбука», створеної переконаним монархістом В. Шульгіним, мав досить докладну інформацію про тогочасне становище гетьманату. Ці матеріали були покладені в основу оцінок Української Держави у його мемуарах. А. Денікін відносив її до «новоутворень за примарною самостійністю яких виднілась сила німецького меча і капіталу»[6]. Якщо для такої оцінки ще були певні підстави, то твердження генерала про те, що «національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду» не витримують жодної критики[7]. Поза сумнівом, ставлення до України одного з лідерів Білого руху позначилося на поглядах багатьох російських діячів, особливо військових, переважна більшість яких після падіння гетьманату перейшла до Добровольчої армії.

Великий масив мемуарних матеріалів зберігається у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Зокрема, фонд 5881 містить емігрантські документи, зібрані свого часу в т.зв. Російському кабінеті у Празі. Серед них й здебільшого неопубліковані спомини багатьох діячів гетьманської держави: урядовців В. Ауербаха, В. Зеньковського, В. Рейнбота, генералів О. Аккермана, В. Мустафіна та інших[8].

Серед творів українських мемуаристів на перше місце слід поставити спогади гетьмана П. Скоропадського. Глава держави

був добре поінформованим про перебування російських діячів в Україні, а багатьох, особливо генералів, приймав особисто, розглядаючи можливість їх використання на військовій чи цивільній службі. Серед них були й колишні товариші по навчанню в Пажеському корпусі, однополчани-кавалергарди, колеги по фронту. Частину з них об'єднувала з гетьманом належність до царської аристократії. Навряд чи П. Скоропадський, прем'єр Ф. Лизогуб та члени уряду серйозно задумувалися над статусом цих людей в тогочасній Україні, спричиненим катастрофою російської державності. У спогадах гетьман не тільки дав узагальнену характеристику «нашестя» росіян, але й детально персоніфікував це явище[9]. Не обійшли увагою цю тему й відомі українські діячі В. Винниченко, Д. Донцов, Д. Дорошенко, В. Зеньковський, Є. Чикаленко, В. Вернадський та інші[10]. Однак лише Д. Дорошенко «ліву і праву російську іреденту» відносить до ворогів української державності[11].

Тогочасні пресові видання також є важливим тематичним джерелом. Вони періодично висвітлювали перебування в Україні іменитих росіян — В. Пурішкевича, О. Кривошеїна, П. Мілюкова, Ф. Келлєра та інших. Слід відзначити, що окремі російські політичні діячі організували вихід власних газет промонархічного спрямування: М. Ацакатов — «Наша Родина» (Київ); А. Погодін «Русская жизнь» (Харків); М. Родзевич — «Набат» (Одеса). Офіційне видання «Державний вістник» постійно публікував документи про призначення і звільнення посадовців вищої класності. Порівняно з постановами Ради Міністрів це більш достовірне джерело, оскільки акти оприлюднювалися вже після затвердження гетьманом.

Серед джерел іноземного походження цікаві відомості про ставлення німецьких та австрійських військових і дипломатів до окремих російських діячів містять матеріали їх листування з урядами та МЗС. Свого часу вони були опубліковані у низці радянських документальних збірників[12]. У більш широкому контексті погляди на російське питання відображені у мемуарах провідних німецьких військових, пов'язаних з укладенням Брестського миру та здійсненням Східної кампанії 1918 р. На жаль,

спогади фактичного втілювача німецької окупаційної політики в Україні генерала В. Гренера досі не перекладені[13]. І нарешті, при дослідженні цієї теми не обійтися без енциклопедичної та науково довідкової літератури[14]. Необхідне також постійне звертання до матеріалів Вікіпедії.

Отже, вказаний тематичний масив історичних джерел дає достатні підстави для: по-перше, кваліфікації стихійного переселення росіян в Україну як масового і масштабного явища, що не піддається вірогідним кількісним характеристикам; по-друге, персоніфікації основного кола провідних військових, політичних і державних діячів; по-третє, дослідження їхньої службової та політичної діяльності в Україні, а також з'ясування подальшої долі. Однак питання про статус цієї категорії громадян в гетьманській державі залишається відкритим. І очевидно, крім суто історичного воно потребує історико-правничого аналізу.

Якщо виходити з усталеного тлумачення поняття «еміграція» (від латинського emigro — виселяюсь) — виїзд громадян з своєї країни на постійне місце проживання чи біль-менш тривалий термін з політичних, економічних та інших мотивів, то російські громадяни в Україні фактично були емігрантами. Адже, причини їхнього виїзду переважно політичні, а Українська Держава була самостійною державою, визнаною РСФРР, з власними кордонами і законодавством про громадянство. Колишні російські громадяни (переважно військові, правники, цивільні евакуйовані), які в роки війни опинилися на території України, також не могли повернутися на батьківщину з політичних причин. Для більшості з них саме звідси почався емігрантський шлях, перспективи якого тоді не усвідомлювалися. А віра у ліквідацію більшовицької влади і відродження єдиної Росії була ще доволі твердою.

Безперечно, тогочасне перебування їх в Україні не мало такої еміграційної «чистоти», як наступні масові виїзди до Туреччини, Франції чи Німеччини. Поза сумнівом, ніхто з російських прибульців не розглядав Україну як іноземну державу. Для переважної більшості політиків і військових її самостійність уявлялася штучною і тимчасовою. Такий собі лімітроф на шляху

до відродження Великої Росії. Відомий військовий історик російського зарубіжжя А. Зайцов у своїй праці «1918 год: очерки истории русской гражданской войны» (Париж, 1934) писав: «З точки зору інтересів майбутньої Росії українізація Малоросії була, звичайно, незрівнянно менш небезпечною, ніж радянізація Великоросії. На шляхах створення єдиної великої Росії у 1918 р. лежали значно серйозніші перепони, ніж самостійність України»[15].

Гетьманська держава, очолювана колишнім царським аристократом генералом П. Скоропадським, де динамічно регенерувалися дореволюційні соціально-економічні відносини, а правлячу еліту складали переважно члени кадетської партії та представники власницьких кіл, сприймалася втікачами з більшовицької Півночі як осколок учорашньої Росії і доволі прийнятне середовище для тимчасового побутування. Була відсутня й одна з найістотніших перепон для інтеграції в країну перебування — мовний бар'єр. У великих містах, де зосереджувалися основні контингенти прибулих росіян, у побуті, державних установах, пресі домінувала російська мова.

Перспективи працевлаштування вихідців з Росії, а відтак й добування засобів до життя в Україні були набагато ширші, ніж в інших країнах. Закон про громадянство Української Держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам. Водночас ця стаття мала примітку щодо перебування на державних посадах чужоземців. Вони могли служити у тих установах, де це допускається винятковим законом. Інша примітка встановлювала, що « до видання нового закону про державну службу закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі»[16].

Слід вказати ще на одну важливу обставину. За законом про громадянство від 2 липня 1918 р. всі російські піддані, які на той час перебували в Україні, автоматично визнавалися громадянами Української Держави. Незгодні мали у місячний термін подати місцевому старості відповідну заяву для внесення «в особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав». Законом заборонялося подвійне громадянство. Також громадяни

мали давати заприсяжне обіцяння «завжди бути вірним Українській Державі, не визнавати другої Батьківщини, ставити добро і розквіт Батьківщини вище своїх особистих інтересів»[17]. З огляду на дані обставини, безперечно, це не була типова еміграція.

За сучасними нормами міжнародного права (Конвенція ООН 1951 р. та Протокол 1967 р.) російські громадяни в Україні 1918 р. можуть розглядатися як біженці. Тобто, особи, які залишили країну постійного проживання через надзвичайні обставини, включаючи й політичні переслідування. Тоді ж такого правового документа не існувало, хоч на території Російської імперії перебували мільйони біженців. Ними займався т.зв. Тетянинський комітет та численні громадські організації. У добу гетьманату опікування справами біженців належало до функціональних повноважень МВС. У його структурі діяв біженецький департамент. Головні зусилля держави були спрямовані на реевакуацію поляків, жителів країн Балтії, а також повернення з країн Четверного союзу на батьківщину українців-військовополонених[18].

Одна з статей, укладеної 12 червня угоди про перемир'я між Українською Державою і РСФРР, передбачала «дати волю і можливість громадянам тієї і другої держави, по можливості без пересадок, переїхати в свою вітчизну, росіянам в Росію, а українським громадянам на Україну»[19]. Оперативно були організовані контрольні пункти на залізничних станціях, тимчасові табори, центри харчування. На ці заходи уряд виділив 14 млн. крб.[20] Поїзди прямого сполучення Київ — Петроград отримали назву «державних». Першим з них у червні повернулася в Україну дружина гетьмана Олександра Петрівна з дітьми. Цією можливістю користалися й росіяни, які доводили своє українське походження чи наявність в Україні майнових прав. Поверталися в Росію головним чином колишні солдати та військовополонені з Центральних держав. Природно, що ті росіяни, які переїхали до України, рятуючись від більшовицького режиму, в той час не бажали повертатися на Батьківщину. А українська влада не розглядала їх як біженців.

Ніхто з відомих російських політичних та військових діячів, які залишили спогади про своє перебування у 1918 р. в Україні, не кваліфікує свій статус як еміграцію чи біженство. Всі вони чимало місця відводять опису тогочасного Києва, насиченого прибулими з Росії. Зокрема, відомий російський діяч, колишній член Державної ради В. Гурко писав: «Пожвавлення в Києві було незвичайне, і переповнений він був до останнього ступеню. Сюди ринула хвиля з більшовицької Росії, і на Хрещатику з кожним днем зустрічалася все більша кількість петроградських і московських знайомих»[21].

Інший політик В. М'якотін вказує на причини масової міграції росіян: «Під впливом частково переслідувань з боку більшовиків, частково загрози голоду, яка вже виявилася у північних і центральних містах, багато з постійних жителів тікали на південь, і немала частика таких втікачів прямувала до Києва, де вони розраховували знайти і сите життя, і більш чи менш тверду владу, здатну вберегти їх від більшовицьких дослідів, може бути, навіть повести боротьбу з більшовиками за Росію»[22].

Ці ж причини називає у своїх мемуарах й генерал П. Врангель: «З усіх сторін Росії пробивалися тепер на Україну російські офіцери…, намагаючись досягти того єдиного російського куточка, де сподівалися знову підняти трикольоровий російський прапор, за честь якого було пролито стільки крові їх товаришів»[23]. Навесні 1918 р., коли Добровольча армія лише формувалася як один з регіональних центрів військового Білого руху, гетьманська Україна Павла Скоропадського багатьом уявлялася не тільки законною російською територією, а й потенційним плацдармом розгортання антибільшовицької боротьби.

Такого ж погляду дотримуються й окремі російські вчені. Зокрема П.Полян, розмірковуючи про кількісні параметри першої хвилі російської еміграції (від 1,5 до 3 млн.), вказує на реемiграцію населення до держав, які стали самостійними — Фінляндія, Польща та країни Балтії. До цього ряду він не відносить Україну, Білорусію та інші державні утворення, які згодом були анексовані РРСФР[24]. Чимало й інших сучасних російських дослідників розглядають Українську гетьманську державу як тим-

часове, маріонеткове утворення[25]. На наш погляд, власне в цьому може критися відсутність самої постановки питання про російську еміграцію в Україні як самостійної наукової проблеми. Якщо при визначенні статусу прибулих до України російських діячів дослідник зустрічається з істотними труднощами, то їх політичну діяльність вдається висвітлити досить повно. Особливо це стосується представників правоконсервативних сил.

Репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства інспірували потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Він суттєво пожвавився після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського, а особливої масовості набув після прийняття урядом РСФРР постанови від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор».

В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та неприязню так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з риском попастися в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно «добратися», допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молодої Держави»[26].

Перебування в Україні російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біження», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша — після приїзду до Києва — мовчить, п’є і їсть. Друга — хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два — виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців»[27].

П. Скоропадський у спогадах дещо затушовує вплив представників російського політичного істеблішменту на українські справи. Очевидно, це пояснюється тим, що в кінці свого прав-

ління він був вимушений зіпертися на найбільш відвертих адептів монархізму — графа Ф. Келлера, князя О. Долгорукого та російські офіцерські формування.

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пуришкевич наприкінці 1917 р. був заарештований ВЧК за участь у контрреволюційній змові, але згодом амністований. Прибувши до Києва, активно прилучивши до діяльності монархічних організацій[28].

Видатний державний діяч Росії, гофмейстер, статс-секретар, діяльний реформатор столипінської доби О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського «Правого центру» також знаходився у Києві. Природно, що постать такого масштабу прийняв П. Скоропадський. Д. Донцов у щоденниковому записі за 22 серпня свідчить, що гетьман розповів йому: «Перед Вами у мене був Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді коли свою культуру розв'ємо. Це річ наших дітей і онуків»[29].

О. Кривошеїн відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу. Саме він 1 листопада спровокував скандал на з'їзді земельних власників, у роботі якого взяв участь і виступив гетьман. Після його від'їзду довгу промову про необхідність відновлення «Великої Росії» виголосив О. Кривошеїн, зірвавши палкі аплодисменти.

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр, голова правої групи у Державній Раді граф О. Бобринський. Свого часу він був удостоєний посади обер-гофмейстера Височайшого Двора, очолював Комітет по проведенню святкування 300-річчя династії Романових. Разом з П. Балашовим граф увійшов до керівництва Монархічного блоку[30]. Ця організація поповнився також колишнім членом Державної ради В. Гурком, товаришем гетьмана

князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної думи, ольгопольським поміщиком О. Гіжицьким та іншими політиками.

Одну з провідних ролей у справі координації діяльності російських організацій в Україні відігравав барон В. Меллер-Закомельський — колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми та Державної ради усіх скликань та складів[31].

Другим після Києва центром зосередження монархічного налаштованих діячів була Одеса. За даними австрійських військових аналітиків провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецькой і Лівен та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга»[32].

Досить згуртованими були й монархісти Харкова, які користувалися підтримкою губернського старости генерала П. Залеського. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став начальником її штабу. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев — відомий діяч правого крила кадетської партії, прибічник конституційної монархії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації — «Русская жизнь». У місті мешкав палкий прихильник царського престолу авторитетний генерал граф Ф. Келлер[33].

18–20 липня монархісти провели у Києві з’їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціатором його виступив голова Київського монархічного блоку Ф. Безак, колишній кавалергард, людина близька до гетьмана. З’їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухвалений з’їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по

всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України[34].

Під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів, виходячи з канонів православної церкви, ухвалила довести до відома митрополита Антонія, що уряд не проти проведення панахиди[35]. Проте німецьке і особливо австро-угорське командування з певним побоюванням поставилася до заходу, який міг перерости в монархічну демонстрацію.

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священиків[36]. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, не маючи змоги виявити публічну скорботу, колишній флігель-ад'ютант Імператора у палацовій церкві відстояв скромну панахиду і розплакався[37]. Як відомо, після відречення імператора генерал рішуче порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Ставлення П. Скоропадського до монархічних організацій в Україні значною мірою було зумовлене політикою Німеччини у Східному питанні, зокрема щодо перспектив російської державності. Слід відзначити, що цей політичний курс був досить суперечливим і мінливим. У його проведенні існували суттєві протиріччя між основними владними центрами: кайзером, вищим військовим командуванням, відомством канцлера, МЗС, бундестагом.

Правлячі кола Німеччини на імперській конференції 2–3 липня у Спа під головуванням кайзера зробили спробу узгодити позиції щодо східної політики. Документ мав претензійну назву «Нова орієнтація в Росії». Одно з основних його положень зводилося до наступного: «У даний час не слід домагатися повалення більшовицького уряду. Проте одночасно слід встановити тісні зв'язки з монархістами, щоб бути готовими до будь-якого повороту подій. Умовою для цього (тісного співробітництва з російськими монархістами) є їх прийняття договору в Бресті-

Литовськім. Їх не треба позбавляти надії на поступове відновлення Великої Росії. Його величність кайзер рекомендує зібрати в Києві всі (російські) елементи, які виступають за відновлення порядку»[38].

Очевидно, у руслі реалізації цього курсу новий глава МЗС Німеччини контр-адмірал П. Гінце дав доручення послу А. Мумму встановити особисті контакти з О. Кривошеїним. Міністра цікавило бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана[39]. Він характеризував О. Кривошеїна як монархіста, германофіла, надійну людину, котру він особисто добре знав, оскільки служив військово-морським аташе Німеччини в Петербурзі.

Безперечно, діяльність російських монархістів знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Оберкомандо. Начальник його штабу генерал В. Гренер писав: «Монархісти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках російської федеративної держави широку автономію»[40]. Загалом, «зигзаги» у ставленні різних владних центрів Німеччини до монархічної перспективи Росії були обумовлені невизначеністю та мінливістю «східної» політики рейху.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицький застінок[41].

Виношувану тривалий час російськими політиками ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у жовтні 1918 р. У Києві відбувався з’їзд колишніх членів Державної думи та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об’єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган

антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступником давні політичні опоненти — кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу[42].

В. Гурко вважав, що будучи монархістами в душі вони «визнавали, що розгорнути монархічний прапор можна лише при сприятливих для цього обставинах»[43]. Тому, розділяючи принцип «непредрешения» державного ладу Росії до перемоги над більшовиками, В. Меллер-Закомельський 31 жовтня інформував А. Денікіна по готовність Ради «надати всі сили, знання і досвід в розпорядження Добровольчої армії»[44]. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав участі у спільній російській справі.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була «Наша Родина». Її спочатку очолював активний російський політичний діяч авантюрного типу М. Акацатов. Проте у зв'язку з реалізацією її головного завдання — вербування кадрів для Південної монархічної армії, домінуючі позиції зайняли військові — генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони вважали, що саме армія має привести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б й насильницьким шляхом.

Вербувальні пункти Південної армії відкрито діяли в Україні. Вона повинна була складатися з кількох корпусів, один з яких — Воронізький формувався в Україні і мав стати прикриттям її північно-східного кордону від більшовицької експансії. П. Скоропадський і урядові структури, заручившись підтримкою німців і згодою Донського отамана генерала П. Краснова, фінансово і матеріально сприяли цій справі.

Очевидець свідчить, що у Києві офіцери зараховані до Південної монархічної армії одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали

в кафе «Боже, Царя храни», але мало думали про спасіння батьківщини і царя. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині[45].

Активну підривну антиукраїнську діяльність проводили Київський національний центр, до якого входила група В. Шульгіна, Блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», праві кадетські політики. Провідну роль у цьому об'єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. Не дивлячись на свої монархічні переконання, він поділяв погляди вождів Добровольчої армії, які вважали, що питання про форму російської державності слід відкласти до розв'язання головного завдання — повалення більшовицького режиму.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві[46]. 18 жовтня Д. Донцов фіксує у щоденнику: «Чутки про державний переворот монархістів не вщухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними»[47]. Провідні діячі - монархісти намагалися впливати на внутрішню політику гетьманату. Зокрема, під час жовтневої урядової кризи В. Пурішкевич та О. Кривошеїн через міністра внутрішніх справ І. Кістяковського спробували втрутитися в формування складу Ради Міністрів. Завдяки зусиллям німецького посольства це їм не вдалося[48].

Очевидна перемога Антанти у Світовій війні, початок розпаду Четвертого союзу, а відтак й прогнозоване ослаблення гетьманської влади, сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі урочиста панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами — І. Щегловитовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою «Союзу русского народа» Г. Ознобішиним. Серед присутніх на панахиді були князі Аргутинський, Долгоруков, Голіцин,

Прозоровський, Щербатов, граф Келлер, колишній директор департаменту поліції Васильєв, колишній начальник московського охоронного відділення Мартинов, офіцери Добровольчої, Астраханської і Південної армій, колишні офіцери гвардійських і гренадерських полків, представники петербурзької аристократії і московських фінансових кіл, лідери київських монархістів. Порядок забезпечував великий наряд Державної варти [49].

Показовим є ставлення гетьманської влади до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня новий міністр внутрішніх справ В. Рейнбот — колишній прокурор Петроградського окружного суду, видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.[50]

Восени 1918 р., не маючи дієздатних збройних сил, П. Скорпадський почав формування з російських офіцерів і старшин Окремого корпусу, підпорядкованого особисто гетьманові. Офіційне його призначення - протидія більшовицьким військам не афішувалася. Він мав дислокуватися на північному українсько-російському пограниччі. Командиром корпусу був призначений особисто відомий гетьманові по спільній службі генерал О. Ерістов, колишній командир 3-го Кавказького корпусу. Фактично це була реставрація фрагменту царської армії. Тут діяли імператорські військові статути, стара військова форма з золотими погонами та романівськими шевронами. До корпусу в першу чергу вступало монархічно налаштоване офіцерство. Проте динамічний фінал світової війни не дав П. Скоропадському можливості завершити створення цього корпусу, як і багато інших справ.

Поразка Четверного союзу у Світовій війні драматично відбилася на існуванні гетьманату. Держави — переможниці у Світовій війні робили ставку на відновлення Великої Росії. 14 листопада, намагаючись заручитись підтримкою Антанти

і забезпечити хоч у якійсь формі українську державність, П. Скоропадський проголошує грамоту про федерування України до складу небільшовицької Росії. Цього ж дня він затверджує нову Раду Міністрів, складену з проросійськи налаштованих діячів. При цьому гетьман мав наміри здобути прихильність російських сил в Україні. Проте ці сподівання не справдилися і П. Скоропадський був змушений визнати: «Через декілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»[51].

В умовах очевидної поразки Німеччини , російські правоконсервативні політики, які перебували в Україні, сформували делегацію для участі в нараді з представниками Антанти у Яссах щодо надання допомоги Білому рухові у боротьбі проти більшовицького режиму. До її складу ввійшли В. Меллер-Закомельський (голова), В. Гурко, О. Кривошеїн, П. Мілюков, М. Шебеко, М. Федоров, а також українські праві діячі В. Демченко, М. Дітмар та інші. Учасники наради дійшли висновку про необхідність надання військової допомоги антибільшовицьким силам для відновлення єдиної і неподільної Росії.

Стосовно України делегація подала спеціальну записку відверто антиукраїнського характеру. В ній наголошувалося, що «з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття «український народ» вигадане німцями. Офіційне визнання слів «Україна» і «українці» неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря»[52]. Частина членів делегації виїхала до столиць європейських держав, щоб донести рішення конференції до їх урядів. П. Скоропадський також направив до Ясс свого посланця, відомого царського дипломата І. Коростовця, але він був прийнятий представниками Антанти як приватна особа і не міг вплинути на рішення наради[53].

В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання П. Скоропадський добре розумів, що єдиною надійною військовою силою, здатною протистояти наступу Директорії, є російські офіцери. Перед ним постала проблема вибору головнокомандувача, який би був абсолютно авторитетним серед

офіцерства. Адже новопризначений військовий міністр, маловідомий генерал Б. Щуцький для цієї ролі явно не підходив.

Після певних вагань 18 листопада П. Скоропадський головнокомандуючим усіма збройними силами призначив популярного серед військових генерала, «першу шаблю» Росії, графа Ф. Келлера. Він отримав надзвичайні повноваження, оскільки в умовах військового часу йому підпорядковувалися й цивільні установи. П. Скоропадський кваліфікував його як людину «надзвичайної хоробрості і рішучості. Украй правого монархіста»[54].

Отримавши майже необмежені повноваження, генерал відмінив усі положення чинні у гетьманському війську і повернув старі статути імперської армії. При головнокомандувачі була створена Рада оборони, до якої увійшли за свідченням П. Скоропадського «вкрай праві діячі, які повели політику архіправу»[55]. Гетьман при цьому замовчує, що цей орган очолив лідер київських монархістів Ф. Безак. До речі, начальником Цивільної частини свого штабу Ф. Келлер призначив колишнього голову Київської охранки, генерала окремого корпусу жандармів О. Спиридовича. Розпочалася агресивна антиукраїнська компанія. У Києві був закритий український клуб, розбивалися бюсти Т. Шевченка, зривалися вивіски українською мовою тощо[56].

Генерала Ф. Келлера довелося звільнити, а на його місце П. Скоропадський призначив князя О. Долгорукова, свого однополчанина, одного з лідерів Київського монархічного блоку. Цей крок гетьман пізніше пояснив тим, що «мені не можна було вже різко змінювати курс» Очевидно, через все те ж побоювання втратити підтримку російського офіцерства. Оголошена загальна мобілізація офіцерів, за даними П. Скоропадського, дала за списками 9 тис. осіб, а насправді на фронті було усього 800[57]. Офіцерські дружини генералів Кирпичова та Святополк — Мирського не змогли стримати наступ військ Директорії на Київ. Навіть дивізіон особистої охорони гетьмана, складений виключно з російських офіцерів, був роззброєний. 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся посади.

Встановлення влади Директорії, вороже налаштованої як до червоної, так і білої Росії, примусило російських громадян шукати нових притулків на територіях підвладних Добровольчій армії, все ще у більшості своїй не усвідомлюючи невідворотне просування у далеке зарубіжжя. Хоч частина з них, особливо не пов'язана з військовою службою та політичною діяльністю, діставшись південних портів, залишали Росію. І не тільки росіяни. Відзначимо, що саме з Одеси розпочався емігрантська одіссея дітей останнього українського гетьмана. А їх мати змушена була діставатися в еміграцію північним маршрутом — через Фінляндію. Тільки після півроку важких мандрів родина Скоропадських зібралася у Швейцарії.

Отже, викладений матеріал дозволяє зробити висновки про перебування в Українській Державі російських громадян як масове і масштабне явище. Головною причиною переміщення були переслідування з боку більшовицької влади, а також продовольчі труднощі в окремих регіонах РСФРР. Сюди також слід віднести офіцерів та генералів, які залишилися в Україні після розпаду фронтів, і не могли без ризику для життя повернутися на батьківщину. Очевидно, ця категорія була найбільш чисельною.

Російська політична еліта була представлена діячами правоконсервативного спрямування першої величини. Тут зібралися десятки колишніх членів Державної думи і Державної ради, Сенату, відомих земців, банкірів, жандармських і поліцейських чиновників, представників інтелігенції, газетярів. Природно, що сюди дісталося чимало й просто заможних людей. У багатьох містах діяли організації монархічного, правоконсервативного спрямування, програмною метою яких було відновлення єдиної і неділимої Росії. Блокуючись з місцевими антиукраїнськими колами вони справляли суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику гетьманату.

Ставлення гетьмана П. Скоропадського і уряду до російської «діаспори» було неоднозначним, значною мірою детермінованим «східною» політикою Німеччини, однак загалом доволі толерантним. Ці взаємовідносини можна кваліфікувати як

статус — кво, базований на спільній антибільшовицькій платформі та роздвоєній українсько-російській лояльності правлячої еліти гетьманату. Політики типу В. Пурішкевича викликали роздратування П. Скоропадського, водночас генералітет широко залучався до військової і цивільної служби. Російські офіцери-монархісти стали останніми захисниками гетьманської влади.

Визначення правового статусу росіян в Українській Державі заслуговує на постановку як наукова проблема. Однак її вирішення стримується складністю перебігу державотворчих процесів революційної доби, єдиним підданством громадян колишньої Російської імперії, динамічною зміною державновладних режимів, недосконалістю законів про громадянство. І нарешті, обмеженістю джерельної бази дослідження тогочасних міграційних/еміграційних потоків. Очевидно, подальше дослідження і розв'язання цієї проблеми лежить у міждисциплінарній площині.

---

[1] Адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX в.). Исторические очерки. — М., 2006. — С. 3.

[2] *Пронин А.* Российская эмиграция в современной историографии. — Екатеринбург, 2001. — С. 124

[3] *Голдин В.* Русское военное зарубежье в XX веке. — Архангельск, 2007. — С. 13.

[4] *Сабенникова И.* Российская эмиграция (1917–1939): сравнительно-типологическое исследование. — Тверь, 2002. — 431 с.

[5] *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. — Т. 1. — Минск, 2003; *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930; *Мякотин В.* Из недалекого прошлого. — Там же; *Лукомский А.* Противосоветские организации на Украине. — Там же; Герцог *Г. Лейхтенбергский.* Как началась «Южная армия»? // Архив русской революции. — Т. VIII. — Берлин, 1923; *Милюков П.* Дневники 1918–1924. — М., 2005.

[6] *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. — Минск, 2002. — С. 6.

[7] Там само. — С. 52.

[8] Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5881. — Оп.2. — Спр. 220 (О. Аккерман), 232 (В. Ауербах), 354 (В. Зеньковський), 524 (В. Мустафін) та ін.

[9] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995.

[10] *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції, кінець 1917 р. — грудень 1919 р.) В 3-х частинах. — Київ — Відень, 1920; *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). — К, 2007; *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая - 19 октября). — М., 1995; *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — К., 2004; *Вернадский В.* Дневники. 1917–1921. — К., 1994.

[11] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. ІІ. — К., 2002. — С. 81-83.

[12] Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца. — М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1938; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / Под ред. И. Минца и Е. Городецкого. — М., 1942.

[13] *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1919. — Ленинград, 1929; *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. — Москва-Минск, 2005; *Groener W.* Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. — Gottingen,1957.

[14] Енциклопедія українознавства. — Т. 1–10. — Париж — Нью-Йорк, 1955-1984; Енциклопедія історії України. Т. 1–8. — К., 2003–2011; Юридична енциклопедія. У 6-ти томах. — К., 1998–2004; Глинка Я. Одиннадцать лет в Государственной думе. 1906–1917. Дневники и воспоминания. — М., 2001; Рутич Н. Биографические справки высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. Материалы к истории Белого движения. — М., 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. — Львів–Харків, 2007.

[15] *Зайцов А.* 1918год: очерки истории русской гражданской войны. — Москва–Жуковский, 2006. — С. 160–161.

[16] Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

[17] Там само.

[18] *Жванко Л.* До проблеми репатріації іноземних біженців з території колишньої Російської імперії // Київська старовина. — 2011. — № 1. — С. 84.

[19] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Збірник документів і матеріалів. — Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. — С. 299.

[20] *Жванко Л.* Назв. праця. — С.84.

[21] *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.–Л., 1930. — С. 213.

[22] *Мякотин В.* Из недалекого пришлого. — Там же. — С. 223.

[23] *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 г. - ноябрь 1920 г. — Т. 1. — Минск, 2003. — С. 98.

[24] *Полян П.* Эмиграция: кто и когда в XX веке покидал Россию // Россия и её регионы в XX веке: тенденции-расселение-миграция. — М., 2005. —С. 493–519.

[25] *Широкород А.* Последний гетман «незалежної» Украины // http://ng.ru/history/2009-01-16-getman.ntml; *Пученков О.* Украинизация Украины - опыт Скоропадского // http://4vlada.net/obshchstvo/aleksandr-puchenkov-ukrainizatsiya-ukrainy-opyt skoro...; Його ж. Переворот в цирке // Родина. — 2007. — №7; *Бондаренко Д.* Гетман Скоропадский: патриот, обреченный на коллаборационизм // http://www.rusk.ru/st.php.idar=41954; *Дикий А.* Неизвращенная история Украины — Руси // http://www.ukrstor.com/dikij/dikij 2-06.html.

[26] *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Київ–Відень, 1920. — С. 68.

[27] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 226–227.

[28] http://ru. Wikipedia.org/wiki/%DO%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B…

[29] *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 58.

[30] Черная сотня // Историческая энциклопедия. — М., 2008.

[31] http://www.nivestnik.ru/2006_1/13 shtme.

[32] Крах германской оккупации на Украине. — С. 129–130.

[33] Нова Рада. — 1918. — 3 вересня; Граф Келлер. — М., 2007.

[34] ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 13–14; Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

[35] ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118.

[36] Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

[37] *Папакін Г.* До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті (1873–1918) // Науковий збірник присвячений 125 - річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К., 2007. — С. 333.

[38] *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — С. 187.

[39] Крах германской оккупации на Украине. — С. 131.

[40] *Савченко В.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — С. 231

[41] *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 219.

[42] http://www.antibr.ru/textbook/au_lppl_k.html.

[43] *Гурко В.* Вказ. праця. — С. 218.

[44] http://www.nivestnik.ru/2006- 1/13. shtme.

[45] Там само.

[46] Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 225.

[47] *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 108–109.

[48] *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — С. 142.

[49] Освободительная война украинского народа против намецких оккупантов. Документи і матеріали. — С. 226–227.

[50] ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 72.

[51] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 308.

[52] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 284.

[53] *Коростовець І.* Переговори в Яссах в 1918 році // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чікаго, 1973. — С. 294-298.

[54] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 312.

[55] Там само. — С. 313.

[56] *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 290.

[57] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 313.